

KRONIKA

PARAFII

PRZEMIENIENIA

PAŃSKIEGO

W NOWYM DWORZE GDAŃSKIM

DZIEJE PARAFII NOWY DWÓR GDAŃSKI

Parafia Nowy Dwór Gdański leży na terenie północnej części Żuław Wielkich, które z Żuławami gdańskimi i malborskimi tworzą depresyjny obszar delty Wisły. Żuława Wielka rozciąga się między Wisłą a Nogatem. Pierwotnie Nogat nie miał połączenia z Wisłą. Połączenia tego dokonano w latach 1899 – 1900 w okolicach Westerplatte. Tereny Żuław do XV wieku wyglądem swoim nie przypominały dzisiejszych. Były to ogromne rozlewiska wodobagniste, porośnięte lasami pełnymi dzikich zwierząt, ryb i wszelkiego ptactwa. Tereny biegnące przez dzisiejszą Drewnicę, Sztutowo znajdowały się pod wodą. Wielkim wysiłkiem pracy ludzkiej dokonano połączenia dwóch traktów wodnych tj. Nogatu i Wisły.

Dzieje osadnictwa na tych terenach znane są już od XV wieku. Z tego czasu można spotykać pierwsze ślady siedzib ludzkich w okolicach Ostaszewa, Lubieszewa, Marynowych, Orłowa i Tui. Badania archeologiczne prowadzone na tych terenach gromadzą coraz to nowe materiały dowodowe świadczące o kulturze tamtejszych czasów. Wykopaliska z góry szubienicznej (okolice Ostaszewa) i góry wiatracznej (okolice Lubieszewa) dowodzą o życiu ludzkim na tych terenach w okresie epoki kamiennej.

Opisując dzieje Żuław można je podzielić na osiem okresów:

- rok 1227;   **Żuławy wchodzą w skład państwa polskiego**
- lata 1227–1282;   **pod panowaniem Święców, władca Świętopełk**
- 1282 – 1446;   **pod panowaniem krzyżackim**
- 1446 – 1772;   **w granicach Rzeczypospolitej**
- 1772 – 1918;   **Żuławy wchodzą w skład Prus**
- 1918 – 1939;   **Wolne Miasto Gdańsk**
- 1939 – 1945;   **Prowincja Gdańska**
- Od 11. III 1945;   **powrót Żuław do Polski.**

Najwcześniejsze ślady bytności człowieka na ziemi Żuławskiej sięgają epoki kamiennej i właściwie ten okres uważa się za początek życia człowieka na tych terenach. Przedmioty znalezione przez archeologów na tych obszarach świadczą wyraźnie o istnieniu zorganizowanego życia. Wczesne ślady osadnictwa na tych terenach spotykało się w okolicach najwyżej wzniesionych ponad poziom morza, a mianowicie w okolicach Lubieszewa, Ostaszewa i Orłowa.

Nie znane są losy mieszkańców tych ziem z okresu kamiennego. Pierwsze wiadomości datują się z okresu Mieszka I, gdyż za jego panowania ziemie Żuław zostały włączone w skład ziem państwa polskiego i właściwie przez cały ten czas znajdowały się we władaniu Książąt Pomorskich z linii piastowskiej.

Z połowy XIII wieku pochodzą dokumenty księcia Świętopełka świadczące o szerokim gospodarczym wykorzystaniu Żuław. Z ramienia króla Polski, Świętopełk, a potem jego następcy aż do 1282 roku sprawowali rządy na tych terenach. Żuławy przez cały ten okres znajdowały się we władaniu tego rodu tj. do 1282 roku do czasu zajęcia tych ziem przez Krzyżaków. W tym to czasie panował na całym Pomorzu wielki książę pomorski vel Mściwój Bestwin 1231 – 94 syn Świętopełka. Ustanowił on swoim namiestnikiem Przemysława II, który chciał zjednoczyć Polskę za co został zamordowany przez książąt brandenburskich. Czasy książąt pomorskich pamiętają położone w sąsiedztwie Nowego Dworu Gdańskiego wczesnośredniowieczne osady na terenie obecnych wsi Orłowo i Lubieszewo. Pierwszą wsią o znanej dacie lokacji (1292) była wieś Petershaydn (nazwana później Petershagen, a obecnie Żelichowo) założona nad rzeką Tugą (najstarsze zapisy nazwy z 1247 roku - Tvia, Tuia). Sprowadzenie Krzyżaków przez Konrada Mazowieckiego kładzie kres panowaniu Książąt Pomorskich.

Konrad Mazowiecki sprowadził Krzyżaków do Polski aby walczyć z Prusakami. Osiedlili się na ziemi Chełmińskiej, podbili Prusy i założyli w 1283 roku państwo zakonne.

W latach 1308 – 1309 Krzyżacy zajęli Pomorze Gd., co zapoczątkowało okres wojen polsko – krzyżackich. **Żuławy trafiają pod panowanie Zakonu Krzyżackiego,** nastąpiła intensywna kolonizacja i rozwój delty Wisły. W sposób systemowy rozpoczęto prace melioracyjne. W 1407 wydano „Die gemeine Landtafel” dokument zrzeczający mieszkańców Żuław w samorząd, którego zadaniem było dbanie o stan urządzeń wodnych i osuszanie nowych terenów. Znakomita organizacja

ekonomiczna, handel, rzemiosło, kolonizacja miejska i wiejska doprowadziły państwo zakonne do rozkwitu gospodarczego i politycznego. **Z okresu średniowiecza zachowały się w okolicy Nowego Dworu Gdańskiego piękne gotyckie kościoły w Kmiecinie, Marynowach, Tui, Lubieszewie, Orłowie i Żelechowie – Cyganku.**

Kres jego rozwojowi położyła klęska bitwy pod Grunwaldem w 1410 roku.

Panowanie Krzyżaków wycisnęło piętno na tamtejszej ludności. Krzyżacy robili wszystko aby zatrzeć ślady kultury słowiańskiej, a przede wszystkim ducha polskiego. Ziemię nadawano ludziom pochodzenia niemieckiego. Sprowadzono osadników Niderlandzkich (Holendrów), którzy położyli ogromne zasługi przy odwadnianiu tych terenów. Zbudowano sieć kanałów odwadniających przygotowując ziemię pod uprawę rolną i pasterską. W tym czasie powstało szereg miejscowości: Tuja (1376 r), Lubieszewo (1341 r), Orłowo i Jeziernik (mniej więcej z tego samego okresu).

Żuławy w okresie panowania krzyżackiego podzielone zostały na dwie ekonomie administracyjne. Pierwsza Ekonomia Nowodworska w skład której wchodziły wsie: Jeziernik, Orłowo, Ostaszewo, Marynowy, Rychnowy, Tuja i Cyganek. Druga Ekonomia Berwałdzka (Niedźwiedziówka), do której należały: Dworkowo, Nowa Kościelna Niedźwiedziówka, Niedźwiedzica, Żuławki. Panowanie krzyżackie stawało się bardzo uciążliwe z powodu wysokich danin, które tamtejsza ludność musiała oddawać na rzecz Rycerstwa, szczególnie w okresie wojny 13 – to letniej.

Krzyżacy, prawie 200 lat władali tymi terenami.

Dopiero pokój Toruński (1466 r) przywrócił te ziemie Polsce. Po zwycięskiej wojnie z Krzyżakami, która trwała 13 lat Żuławy wraz z całym Pomorzem Gdańskim i Warmią powróciły do Polski. Odzyskane ziemie podzielono pod względem administracyjnym na trzy województwa: pomorskie, malborskie i warmińskie.

W wyniku takiego podziału Żuławy Wielkie znalazły się w granicach dwóch województw: malborskiego i pomorskiego. Podział ten sprawił, że znaczna część Żuław znalazła się w granicach dwóch wielkich miast: Gdańska i Elbląga. Gdańsk obejmował swym zasięgiem Żuławy Stęblewskie i Południową część Żuław Wielkich, natomiast Elbląg przejął pod swe władanie część Żuław Północnych, które stanowiły tzw. Ekonomię Elbląską. Powstała ona w 1511 roku. Ekonomia Nowodworska powstała w 1552 roku.

W 1565 roku powstała Ekonomia Berwałdzka o nazwie Ekonomii Berswałdzkiej (Niedźwiedziówka). Twórcami tych Ekonomii był król Zygmunt Stary i na jego to

polecenie utworzono wyżej wymienione Ekonomie, które spoczywały w rękach starostów. Starosta Ekonomii Malborskiej rezydował w Malborku, zaś Starosta nowodworski w Nowym Dworze. Wynika z tego że tereny powiatu nowodworskiego w okresie Rzeczypospolitej wchodziły w granice trzech starostw.

Z zapisków wynika, że Kmiecin, Marynowy i Kepiny w latach 1466 – 1772 należały do Ekonomii Elbląskiej. Tuja, obecnie mała wioska znajdująca się niedaleko Marynowa składała się w owym czasie z 21 folwarków i zamku w Nowym Dworze Gdańskim. Sam Nowy Dwór Gdański nigdy nie był wioską. Granica Terytorium miasta Gdańska biegła rzeką Szkarpową i Wisłą Elbląską. Północna część powiatu Nowodworskiego swymi granicami dotykała miasta Gdańska a granice tego miasta przebiegały w ten sposób, że swymi ramionami obejmowały rzekę Szkarpową. Mimo, że teren Żuław był podzielony na trzy odrębne terytoria administracyjne, to nie miało wpływu na zahamowanie rozwoju gospodarczego czy społecznego. Proces rozwoju przebiegał prawie w identycznym porządku na poszczególnych terytoriach.

Ekonomia Nowodworska (Pallatynat) i sąsiednia Berwałdzka (Niedźwiedziówka) obejmowały swym terytorium prawie, że tereny dzisiejszego powiatu Nowodworskiego. Na terenie tym znajdowały się następujące wioski: Marynowo, Rychnowy, Orłowo, Żelichowo, Ostaszewo, Tuja, Lubieszewo, Jeziernik, Lichnowy, Lisewo, Płotnik, Piotrowo, Tujskie Pole, Piecewo, Tujce, Stara Wieś, Orłowskie Pole, Stobien, Nowinki oraz trzy wsie których nie daje się zidentyfikować.

Spustoszenia spowodowane wojną 13 letnią nie były łatwe do naprawienia. Królewska kasa świeciła pustkami. Pokój Toruński (1446) był osiągnięciem bardzo korzystnym dla Rzeczypospolitej. Król Zygmunt Stary z całą roztropnością zabrał się do zagospodarowania tych ziem, próbował zapełnić również skarbiec królewski i spłacić zaciągnięte długi. Wykorzystał w tym celu Ekonomię Nowodworską jak również i sąsiednie.

Zaznaczyć należy, że w/w Ekonomie stanowiły własność królewską, a zarząd nimi sprawowali starostowie, mianowani i opłacani osobiście przez króla. Ekonomia Nowodworska miała to szczęście, że starostowie rezydujący w Nowym Dworze byli obdarzani wielkim zaufaniem króla, którzy niejednokrotnie zajmowali na dworze królewskim bardzo odpowiedzialne stanowiska (kasztelan gnieźnieński Krzysztof Gębicki, a po nim syn Jerzy Gębicki). Niestety skarbiec królewski coraz częściej zaczynał świecić pustkami. Aby temu zaradzić król zaczął zaciągać długi, pożyczał pieniądze od bogatych bankierów gdańskich, wskutek czego zaszła konieczność

wydzierżawienia własności królewskiej. Taką dzierżawą była dzierżawa Berwałdzka i Dworkowo. Dzierżawcy berwałdzcy, podobnie jak nowodworscy byli opłacani przez króla. Dzierżawcy mieszkali w Dworkowie w pięknie położonym murowanym obszernym dworku znajdującym się w ogrodzie.

Z kronik wynika, że dwór był obszerny. Składał się z wielu pomieszczeń specjalnie przygotowanych do przyjmowania gości (ks. Czaplewski) Przyszedł wiek XVI, kasa królewska świeciła pustkami. Trzeba było jakoś temu zaradzić. Było wiele propozycji, wszystkie jednak nie najlepsze. W końcu 1552 roku dekretem z dnia 13 sierpnia król oddał Ekonomię Nowodworską (wioski: Lubieszewo, Tuję, Orłowo, Ostaszewo, folwark Remesfelde oraz Lisewo) braciom Szymonowi i Michałowi Loytzom z prawem lenna, z tym warunkiem, że prawo do tego będzie miał pierwszy starszy Szymon i jego ślubni synowie i potomkowie; z braku tychże Michał i jego potomkowie ze ślubnego łoża; a z braku tychże Stefan i Jan Loytzowie bracia wraz z ich męskim potomstwem.

W następnych latach, a więc 1553 – 1559 wszyscy czterej bracia dostają nadanie z prawem lennym – lenna na posiadłość, której nazwę trudno odczytać : Majnemaus albo Heinemaus albo Hermensgust. Miejscowość ta miała być położona w okolicach Lubiszewa. W 1559 r. łaską nadania otrzymali jeszcze jedną wieś, a mianowicie Starą Wieś (Elterndorf). Loytzowie cieszyli się wielkimi względami u króla za to, że służyli mu dobrą radą i życzliwością. To właśnie oni przyszli mu z pomocą, gdy znalazł się w bardzo ciężkiej sytuacji finansowej. Rodzina Loytzów bardzo bogata, bankierska wywodziła się ze Szczecina. To oni zasilili kasę królewską kwotą 40 000 talarów, którą król zabezpieczył początkowo na majątkach wydzielonych z Ekonomii Malborskiej.

W 1535 roku otrzymali wsie Lubieszewo i Tuję oraz Orłowo na dwa lata. Przedłużenia dokonano w roku 1541 na 8 lat i prawo do tych wsi mieli wszyscy trzej bracia. Michał, który pochodził ze Szczecina przeniósł się do Gdańska, gdzie uchodził jako zdolny bankier i rajca gdański. W Gdańsku ożenił się z córką bardzo bogatego kupca Reinholda. W 1528 roku złożył urząd rajcy miasta Gdańska i w 1547 roku przeniósł się do wymienionych posiadłości w Nowym Dworze Gdańskim. Tam wraz ze swymi braćmi zarządzał posiadłościami do 1552 roku.

POCZĄTEK EKONOMII NOWODWORSKIEJ (1515)

Król Zygmunt Stary wydzielił z Ekonomii Malborskiej trzy wsie, okolice położone nad rzeką Tugą (Świeta, Święta, albo rzeka Tuga). Lubieszewo i część Ostaszewa przekazał Reinholdowi Feldstetowi zamożnemu bankierowi gdańskiemu za udzieloną mu pożyczkę. Po śmierci Feldsteta władzę nad wymienionymi ekonomiami sprawują wspólnie z rodziną Leutzowie, Jerzy Melchior i Michał Leutzowie. Michał Leutz ożenił się z córką Feldsteta, Kurdulą i prowadził w dalszym ciągu swe interesy handlowe i bankierskie. Trwało to do roku 1572 do czasu kiedy cały jego majątek uległ bankructwu. Następnie cała rodzina przeniosła się do pobliskiej wioski Tuji, w której zbudował niewielki dworek i tam zamieszkał.

Nowy Dwór Gdański bierze swe początki w wieku XV. Były to rozległe tereny, pokryte nieprzebytymi lasami, bagnami, poprzerynane rzekami Tuga i Szkarpawa. Teren ten znajdujący się w pobliżu zalewu Wiślanego oraz brzegu Morza Bałtyckiego nadawał się na założenie odpowiedniej siedziby dla władcy zarządzającego tymi ziemiami. Rodzina Leutzów po uprzednim zasięgnięciu rady u osadników Holenderskich postanowiła zbudować coś w rodzaju zamku. Wybrano miejsce w najwyższym położonym terenie przy rzece Tuga. Cały ten teren, na którym rozciągało się miasto Nowy Dwór to teren depresyjny i zasadniczo bagnisty.

Prawdopodobnie, niewielka odległość od brzegu morza (8 km) zadecydowała o zbudowaniu zamku w Nowym Dworze. W tym właśnie celu bracia Leutzowie Jan i Szymon sprowadzili osiedleńców z Holandii, którzy mieli duże doświadczenie w osuszaniu depresyjnych terenów. Przybyli w 1568 r. i osiedlili się w okolicach dzisiejszego Cyganka i w Szkarpawie gdzie do dzisiaj znajduje się ich cmentarz grzebalny. Oni to pierwsi położyli podwaliny do ówczesnego zamku. Była to budowla dosyć okazała. Z murów fundamentu wynika, że była bardzo masywna, w kształcie czworoboku o wymiarach 12,7m x 13,2 m. Piwnica posiadała podwójne nawy stropowe zbudowane systemem łukowym z kamienia. Na parterze znajdowały się pomieszczenia zamkowe i piękne sale. W zabudowaniach obok zamku mieściły się

pomieszczenia dla służby. Zamek otoczony był parkiem i dużym ogrodem warzywnym.

Z różnych relacji kronikarskich wynika, że górna część zamku prawdopodobnie wykonana była nie dość solidnie, bo w stosunkowo krótkim czasie uległa zniszczeniu. W jednej części zamku znajdowała się kaplica zamkowa i właśnie na tej części fundamentów po zniszczonym zamku ewangelicy zbudowali sobie swój Zbór (1831 r.). Hartwig wspomina, że na fundamentach zamku zbudowano Kościół Ewangelicki. Ogrody zamkowe były znane w całej okolicy. Z Gdańska i z odległych miast przyjeżdżali tam ludzie by zwiedzić bardzo ciekawy sad owocowy w którym pielęgnowano najrozmaitsze odmiany drzew owocowych i przepięknych krzewów. W tym to zamku zamieszkali pierwsi jego budowniczości (1547 r.) i zarządzali tym zamkiem do roku 1552. Trzeba przyznać, że Leutzowie położyli wielkie zasługi przy zakładaniu nowego zamku – Tiegenhoft – Nowy Dwór. Nie tylko sprowadzili osadników, ale za pośrednictwem Holendrów zorganizowali rolnictwo i starali się by na tych terenach kwitło ogrodnictwo, kowalstwo, powróźnictwo, nożownictwo, piwarstwo i gorzelnictwo. Bliskość wielkiego miasta jakim był Gdańsk sprzyjała ich osiągnięciom. Niestety, osobiste powodzenia i niepowodzenia doprowadziły do ich bankructwa. W 1572 roku Leutzowie przenieśli się do małego dworku w Tuji i tam zamieszkali na stałe.

Pierwsza nazwa Tiegenhoft – Nowy Dwór pojawiła się w 1570 roku. Po śmierci Zygmunta Starego los braci Leutzów był nie do pozazdroszczenia. W 1579 roku zmarł Hans Loitz, załamany nieszczęściem rodzinnego banku. W 1579 roku w dowód uznania Ernest Wejher (starosta pucki) otrzymał dzierżawę nowodworską. Został on Starostą Nowodworskim i zarządcą króla, był pułkownikiem królewskim. Przybył do zamku w 1581 roku, rozpoczął zarządzanie przynoszące niezłe dochody z tenuty. Wejher założył nową wieś Stobiec. Wejherowie przechodząc w 1585 roku na katolicyzm, dzięki koligacjom rodzinnym skupili w swoich rękach wiele urzędów i posiadłości. Stać ich było na rozbudowę zamku i gospodarstwa. Sprowadzili tam nowych osadników, którzy zajmowali się osuszaniem ziemi i zakładaniem nowych osiedli ludzkich. Około 1600 roku syn Ernesta, Melchior, wytyczył po wschodniej stronie Tugi na bagnach i trzcinie nową ulicę, która stała się zaczątkiem osady targowej. Ulica ta nazywana wtedy Rynkiem, obecnie imieniem Ernesta Wejhera, istnieje do dnia dzisiejszego. Władzę nad Nowym Dworem, którą postrzegano bardzo

korzystnie Wejherowie sprawowali do 1624 roku. Dbano o szkolnictwo, przestrzegano praworządności i świętowania dni świętych.

Po śmierci Ernesta Wejhera w 1598 roku władzę nad Ekonomią Nowodworską objęła wdowa po Erneście – Anna von Mortagen (inaczej: Morstęska) W niedługim czasie, za zezwoleniem króla Zygmunta III Wazy, władzę nad tym terenem Anna przekazała swojemu synowi Ludwikowi (od 1606 roku), a potem od 1617 roku zarządzał Melchior. Melchior bardzo gorliwie zabrał się do pracy; założył jeszcze jedną nową wieś około 1623 r. Altdorf. Osiedlił w niej przybyszów z pobliskiej wsi Tujce, którzy byli Holendrami i w bardzo krótkim czasie osuszyli tereny i przygotowali je pod uprawy.

Wejherowie przyczyniają się do znacznego rozwoju ekonomii powiększonej teraz o nowe tereny położone nad Zalewem Wiślanym. Łącznie ekonomia nowodworska, nazywana już wtedy starostwem, liczyła pod koniec ery Wejherów 529 włók i 27,5 morgi, co odpowiadało 8750 hektarom.

W roku 1623 roku Król Zygmunt III Waza odebrał Ekonomię Nowodworską Melchiorowi Wejherowi i przekazał ją nowemu rodowi Jakobsonów (1625 – 1639 r.). Była to rodzina bankierska, utrzymująca bardzo dobre stosunki z Zygmuntem III Waza. Z jego poręki Jakobsen otrzymał obywatelstwo gdańskie, a potem został zarządcą i dzierżawcą mennicy gdańskiej. W krótkim też czasie został dzierżawcą mennicy w Bydgoszczy, a w roku 1625 został nobilitowany. Zawrotna kariera Jacobsona została ukoronowana nadaniem mu godności starosty Nowodworskiego.

Wielkie powodzenie oraz piastowanie wysokich godności, człowieka, który nie był szlachcicem, wywołało wśród nich wielkie oburzenie. Szlachta poczuła się dotknięta i powstały protesty. Nie wpłynęło to jednak na zmianę decyzji królewskiej.

Idylla mieszkańców delty Wisły została przerwana w 1626 roku przez inwazję szwedzką na południowe wybrzeże Bałtyku. Ekonomia nowodworską nazywaną też ekonomią Tiegenhofen, przeszła pod władanie szwedzkiego marszałka Dietricha von Falkenberg, chociaż formalnie, cywilne stosunki własnościowe zostały zachowane.

Szwedzka gospodarka wojenna doprowadziła Żuławy na skraj katastrofy.

Następcą Jacobsona, który zmarł w 1633 roku został jego syn Abraham Jakobsen, który objął dzierżawę od 1639 roku. Na podstawie ustawy króla Władysława IV, Starostwo Nowodworskie przeszło w dzierżawę Abrahama. Spór trwał dalej. Szlachta była nadal bardzo niezadowolona dowodząc, że okręg nowodworski będący starostwem nie mógł być zarządzany przez człowieka, który nie był szlachcicem.

Innego zdania był król Jan Kazimierz twierdząc, że okręg nowodworski jest tylko częścią ekonomii Malborskiej i zarządzanie nim przez Jacobsona nie przyniesie nikomu szkody. Spór z królem trwał nadal, szlachta domagała się swoich praw. W rezultacie szlachta zwyciężyła i w 1654 roku Abraham Jakobson został zmuszony do opuszczenia ekonomii nowodworskiej.

Król Jan Kazimierz, licząc się z wolą Sejmu, wydzierżawił ekonomię kasztelanowi gnieźnieńskiemu Krzysztofowi hrabiemu Gembickiemu na 12 lat. Skarbiec królewski znowu był w potrzebie. Polska prowadziła wojny z Rosją. Brakowało pieniędzy. Krzysztof Gembicki pożyczył królowi 20 000 guldenów w zamian za to otrzymał dzierżawę. Po śmierci kasztelana Gembickiego, władzę w Nowym Dworze (w 1664 roku) przejął jego syn Andrzej, który zarządzał do 1680 roku, a więc do czasu trwania 12 lat umowy.

Ostateczną decyzją sejmową dzierżawa wróciła w 1680 roku do polskiego króla i jego potomków. Był nim od sześciu lat Jan Sobiecki III, który próbował wykupić w/w ekonomię. Przeszkodą wykupu było nieporozumienie pomiędzy stronami polskimi i pruskimi, co do sposobu wykupu. Sejm Grodzieński w 1678 r. uzgodnił i zdecydował o kupnie tejże ekonomii i przekazanie jej w dziedziczne władanie rodziny Sobieskich, co nastąpiło w 1688 roku. Jan III Sobieski nie zarządzał sam Ekonomią Nowodworską, funkcję tę sprawowali jego administratorzy. Następcą Jana III był jego syn Jakub Sobieski (1696), który pełnił w Nowym Dworze funkcję ekonoma do roku 1714. Jakub, również funkcji tej nie pełnił osobiście. W jego imieniu zarządzali następujący dostojnicy: do 1701 r. Michał Radziejewski arcybiskup gnieźnieński, którego na miejscu zastępował Jerzy Tobiański. Następni zarządcy to: Saroli (1708 r.) i Ernest von Wollsen (do 1715 r)

Po śmierci Jakuba Sobieskiego starostwo nowodworskie przeszło na jego najmłodszego syna Konstantego, który władał nim aż do swojej śmierci tj. do 1726 r. Następnie władza przeszła na jego żonę Marię Józefę, a potem Józefę Antoninę Zamojską wdowę po Tomaszu Zamojskim byłym ordynacie. Zamojska była kobietą bardzo odczytaną i bardzo religijną, nawiązującą kontakty z różnymi zgromadzeniami, była ich hojną dobrodziejką. Zaprzyjaźniła się w Warszawie ze zgromadzeniem sióstr Kanoniczek w Warszawie i sprowadziła je do Nowego Dworu do Zamku Nowodworskiego. Administracją założonego zakładu dla ludzi chorych starców, który znajdował się prawdopodobnie w pomieszczeniach przy dworze zajęła się Kseni

Kanoniczek wraz z konwentem (22.IX.1772r.). Józefa Antonina Zamojska troszczyła się bardzo o to, by przy kościołach prowadzone były szkółki przyparafialne.

Rok 1772 dla Nowego Dworu jak również dla całej Polski był bolesny w wydarzenia. Wojska Prus zajęli Nowy Dwór, przysły złe dni dla ludności polskiej. Dwa lata później rząd pruski usunął Kanoniczki w ich posiadłości wypłacając im 47 854 talarów. Z tą chwilą skończyła się na tych terenach władza królów polskich. Osada Tiegenhof znalazła się pod panowaniem króla pruskiego Friedricha II (Fryderyka Wielkiego) Długo trzeba było czekać, aby nad tymi ziemiami załopotwały znowu sztandary polskie i skrzydła Białego Orła.

Charakterystyczną cechą dla ziemi żuławskiej było to, że przez cały czas istnienia ziemie te były bardzo słabo zaludnione, ludność nie była objęta obowiązkiem pańszczyźnianym, istniał system kmieci. Małe gospodarstwa były raczej własnościowe i problem ten podkreślali prawie wszyscy badacze. Ludność rozwijała się swobodnie, oprócz rolnictwa rozwijały się inne zawody: piwowarstwo, gorzelnictwo i inne. Rolnictwo na Żuławach w wieku XVI i XVII było inne aniżeli w głębi kraju. Tam nastąpił rozwój majątków tzw. Folwarków, których siłę roboczą stanowili chłopci pańszczyźniani.

Na Żuławach takiego procesu nie zauważono. Mieszkańcy starostwa byli ludźmi wolnymi. Wolność tą zapewnił im król Władysław IV a później Jan III Sobieski. Podlegali jedynie urzędnikom królewskim. W 1684 r. wydano ustawę ustalającą strój dla mężczyzn i kobiet. Językiem panującym na tych terenach był przeważnie język niemiecki. Dużo jednak mieszkańców posługiwało się językiem polskim, zwłaszcza w wioskach i majątkach gdzie siłę roboczą stanowili Polacy. Urzędnicy królewscy wkładali wiele wysiłku aby podtrzymać i zachować ten język w użyciu.

Nowy Dwór obok swego znaczenia politycznego był również miejscem gdzie bardzo silnie rozwijał się handel. Obok zamku znajdowało się targowisko. Tam w okresie Bożego Narodzenia i jesienią gromadzili się kupcy z różnych części kraju i dokonywali transakcji wymiennych oraz nawiązywali kontakty gospodarcze. Obok targowiska znajdowały się drobne warsztaty rzemieślników. Wzdłuż rzeki Tugi znajdowały się składy pobudowane przez miejscowych kupców. Na zakręcie rzeki Tugi w okolicach ul. Morskiej znajdował się pięknie położony wiatrak, który zaopatrywał okoliczną ludność w mąkę i znakomite kasze, Tamtędy odbywał się spływ zboża do Gdańska i Elbląga.

NOWY DWÓR POD RZĄDAMI PRUS (1772 R.)

W roku 1772 Żuławy zostały włączone do Prus. Nowe rządy, nowe czasy. Jedni mieszkańcy pozostali nadal na swych ziemiach, inni szukali szczęścia w głębi kraju. Ponieważ Gdańsk i jego posiadłości pozostały polskimi enklawami (do 1793 roku), niedaleko pomiędzy wsiami Tiegenhagen (Żelichowo – Cyganek) i Tiegenort (Tujsk), została ustanowiona dokładnie strzeżona granica celna. Dobra nowodworskie, jako własność zakonna, a dawniej królów polskich, zostały skonfiskowane, upaństwowione i zamienione w tak zwaną domenę.

W skład domeny nowodworskiej weszły 24 wsie z 7311 mieszkańcami. Obowiązkiem pruskiej administracji było przede wszystkim dostarczenie skarbowi środków pieniężnych w wymiarze niezbędnym do realizacji wybranych celów polityczno – militarnych. Specjalna komisja królewska pomiędzy listopadem 1772 roku a kwietniem 1773 sporzadziła tak zwany kataster kontrybucyjny (Kontributionskataster) dokładnie mierząc grunty, klasyfikując je, spisując dokładne dane o każdej rodzinie. Stąd wiadomo, że w 1772 roku miejscowość Tiegenhof liczyła 1096 stałych mieszkańców oraz 80 osób służby (parobków i pomocy domowej)

Gospodarze znani z gospodarności i ładu zaczęli wprowadzać cały szereg udogodnień i porządków. Do miasta zaczęli zjeżdżać kupcy i handlarze, zaczął rozwijać się przemysł spożywczy. Pobudowano cały szereg nowych domków przy obecnym Placu Wolności. Miasteczko otrzymało w 1776 r. prawa gminne. Znana rodzina przemysłowców Stobbe założyła bardzo duże jak na ówczesne czasy zakłady wódek gatunkowych. Następował dalszy rozwój miasta, sprzyjała temu spławna rzeka Tuga.

Zaczęto budować coraz to więcej domów. Niektóre z nich były bardzo piękne, zbudowane z drzewa, bardzo ozdobne, z podcieniami opartymi na przepięknym podparciu z toczonych filarów. Ilość filarów podpierających ganki domów świadczyły o zamożności ich właścicieli. Każdy filar oznaczał 1 włókę ziemi. Niektóre z nich zachowały się do dzisiaj. Można je jeszcze j spotkać w okolicznych wioskach (zabytki te nie są utrzymane w należyтым stanie). Wewnątrz pomieszczenia ściany miały

naturalny kolor drzewa, nie były bielone. W bogatych domach znajdowały się piękne meble roboty gdańskiej, w uboższych meble były skromniejsze. Do niedawna jeszcze stał dom z 1817 r. (ul. Sikorskiego), który należał do rodziny Piotra Lorena). Obecnie budynek ten spłonął.

Rozwój Nowego Dworu uzależniony był od koniunktury gospodarczej. Następował dalszy jego rozwój. W mieście powstał Sąd Okręgowy, Towarzystwo Pożyczkowe, Prywatny Bank Kredytowy, dwie Szkoły Podstawowe, do których uczęszczało około 477 dzieci. Miasto liczyło w tym czasie około 2027 mieszkańców. Stały wzrost dobrobytu, osiągnięcia w dziedzinie techniki zmuszają władze miejskie do dalszego wysiłku. I tak 11.XI. 1886 r. powstała nowa linia kolejowa Simondorf-Tiegenhof (Nowy Dwór – Szymankowo), dzięki czemu mieszkańcy Nowego Dworu mieli łatwiejsze połączenia z Gdańskiem, Malborkiem i Tczewem.

Doniosłe znaczenie dla rozwoju miasta miało wybudowanie na Żuławach sieci kolei wąskotorowej. Pierwsze tory służące transportowi buraka do cukrowni Neuteich (Nowy Staw) położono w 1891 roku. Linię do Nowego Dworu z Schöneberg (Ostaszewo) otwarto 16 października 1901 roku. Mimo rozwoju dróg lądowych w dalszym ciągu ważną arterią komunikacyjną pozostawała Tuga. W latach 1893 – 1896 uregulowano jej dolny bieg poniżej Nowego Dworu. W latach 1844 – 1846, w poprzek Żuław wybudowano Kanał Wiślano – Zalewowy. Łączył się z Tugą pod Nowym Dworem w miejscowości Platenhof (obecnie w granicach miasta).

Śluza w Platenhof. Dzięki niej można było pokonać różnicę poziomów pomiędzy Kanalem Wiślano – Zalewowym i Tugą.

Resztki ceglanej śluzy do dzisiaj są widoczne na brzegu rzeki w okolicy ulic Portowej i Morskiej. Tak znaczna rozbudowa infrastruktury komunikacyjnej była czynnikiem wspomagającym rozwój lokalnego przemysłu.

Dalej przy Rzece Tuga znajduje się Park pocmentarny a za nim zabudowania dawnej fabryki likierów produkującej od 1776 roku słynny Stobbes Machandel. Ten odcinek rzeki Tugi był przed wojną , ze względu na liczne nadbrzeżne spichlerze - Nowodworską Wenecją.

Za mostem pieszym ocalały przyczółek zburzonego mostu Stobbego (uwaga! pod wodą resztki filaru). Po lewej stronie za mostkiem zaczyna się betonowy bulwar.

Żuławy to teren rolniczy, dlatego mniej więcej w 1890 roku powstała również Fabryka Maszyn Rolniczych oraz pierwsza wielka mleczarnia.

W następstwie rozwoju gospodarczego Nowy Dwór uzyskał 24 stycznia 1859 roku status osady targowej. Wielkim dniem w historii miejscowości był 6 września 1880 roku. W tym dniu cesarz niemiecki Wilhelm I nadał miast prawa miejskie. Weszły one w życie 1 kwietnia następnego roku. Herb oraz flagę miasto otrzymało 11 czerwca 1896 roku. Przełom wieków przyniósł miast rozwój infrastruktury komunalnej. W 1898 roku wybudowano szpital a w 1909 roku oddano do użytku wodociąg miejski wraz z górującą do dziś nad miastem wspaniałą wieżę ciśnień. W 1910 roku miasteczko liczyło 2901 mieszkańców.

U progu I wojny światowej Tiegenhof był niewielkim, ale harmonijnie rozwijającym się miasteczkiem rolniczo przemysłowym na krańcu II Rzeszy w samym centrum prowincji Prusy Zachodnie w powiecie malborskim.

Przyszedł rok 1920, powstało Wolne Miast Gdańsk , do którego włączono Żuławy. Miasteczko stało się siedzibą administracji Kreis Großes Werder (Powiat Żuławy Wielkie). W okresie międzywojennym miasteczko rozwijało się dzięki centralnemu położeniu i znajdującym się tu licznym urządcom. Po przejściu wielkiego kryzysu lat dwudziestych wrastała wielkość handlu zbożem, o czym świadczy ilość wpływających po 1928 roku z Nowego Dworu barek. W 1935 roku rozpoczęto w mieście budowę gmachów przeznaczonych na cele kulturalne i partyjne – dwa olbrzymie gmachy istnieją i służą mieszkańcom do dziś (Starostwo Powiatowe, Dom Kultury)

Mimo pewnych osiągnięć i realnego wzrostu gospodarki lata międzywojenne nie były łatwym okresem dla miasteczka, a to ze względu na granicę, która oddzielała Nowy Dwór od Niemiec. Wolne Miasto włączone było zgodnie z postanowieniami traktatu w granice celne Rzeczypospolitej. W mieście istniała polska placówka celna, która kontrolowała wyznaczony odcinek granicy z Prusami Wschodnimi. Pod zarządem

polskim znajdowała się również kolej. W okresie poprzedzającym II wojnę światową polscy celnicy mieszkający w Nowym Dworze stali się obiektem szykan hitlerowskich aktywistów. Załoga polskiej placówki celnej mieszkająca obok stacji kolejowej została aresztowana 1 września 1939 roku.

W dniu wybuchu II wojny światowej Nowy Dwór liczący już 3900 mieszkańców został włączony do III Rzeszy. Ostatni rok wojny to okres największej w historii miasta katastrofy. Wycofujące się wojska niemieckie chcąc opóźnić zwycięski marsz oddziałów sowieckich wysadziły w powietrze w 16 miejscach wały ochronne zatapiając wielki obszar Żuław, w tym także sporą część miasteczka.